

JOSIP OSTI

Književno življenje na ozemlju nekdanje skupne države

(pred njenim razpadom in po njem)

Čeprav je nedvomno književnost eno, književno življenje pa drugo, ni mogoče spregledati mnogih njunih medsebojnih stikov, povezav, prežemanj in vzročno posledičnih vplivov. Književnost, kot umetnost besed, ustvarja pisatelj, ki za svoje ustvarjanje potrebuje samoto in mir. Končano in objavljeno delo pa išče bralca, ki za branje, bodisi da gre za preprosto estetsko uživanje ali kakršno koli raziskovanje dela, potrebuje enake pogoje. Bralec se pri branju tako kot pisatelj pri ustvarjanju umika iz hrupne množice in vsakdanjega življenja, oba se potem, eden po ustvarjanju, drugi po branju, vračata iz zasebnega v javno življenje, v svojevrstno areno, ki ima svoje zmagovalce in poražence. Ko gre za verigo pisatelj, delo, bralec in vse tisto, kar je z njimi v kakršni koli zvezi, to areno imenujemo književno življenje. Vanj se pisatelj vrača hote ali ne, kajti malo je takšnih, ki jim je uspelo, posebno daljši čas, ostati zunaj vrtinca, znotraj katerega ene zaslepi premočna svetloba žarometov, druge pa pogoltne mrak anonimnosti in pozabe.

Pisatelji so v današnjem času, tako kot vsi umetniki, po eni strani ustvarjalci, zasebniki, ki so za delovno mizo stran od očeh radovednežev, po drugi pa javne oziroma medijske osebnosti. Če jih seveda primerjamo s politiki, športniki ali pevci in glasbeniki, so res le redko dalj časa v ospredju medijske pozornosti, razen ob posebnih priložnostih, kot je, recimo, prejemanje največjih priznanj in nagrad. Toda kakor koli, vsekakor so prisotni v vsakdanjem življenju tudi kot ljudje iz mesa in krvi. Književno življenje je torej pisateljevo družbeno okolje, katerega ozračje je lahko spodbujajoče ali ne tako za življenje kot tudi za ustvarjanje in usodo dela. Zajema družbene odnose v celoti, čeprav

predvsem vse tisto, kar je v zvezi s pisateljem in pisateljevanjem, ki ga loči od drugih in prek del spet z njimi povezuje. Kot so, recimo, bolj ali manj skrben odnos države in njenih institucij do kulture, znotraj te posebno do književnosti oziroma do pisatelja, dela in bralca. Namreč primerno število in zvrst založb, literarnih revij, knjigarn, knjižnic, prevajalcev, tako v tuje jezike kot tudi iz njih, učiteljev in profesorjev, ki bodo približali knjigo bralcem in gojili resnično kulturo branja, literarnih kritikov, teoretikov in zgodovinarjev, pisateljskih srečanj in marsikaj drugega, kar tokrat ni mogoče niti naštetati. Skratka, književnost v ožjem pomenu besede, kot seštevek književnih del, je estetski pojav, književno življenje v širšem pomenu besede, z vsem naštetim in nenaštetim, pa kulturološki in sociološki.

Pisatelj se, kot pravi Boris Eichenbaum v tekstu, v katerem obravnava fenomen književnega življenja v Rusiji leta 1927, enkrat sprašuje, »kako pisati«, drugič, »kako biti pisatelj«. Ta vprašanja so, kot tudi mnoga druga, ostala aktualna vse do danes in bodo zagotovo tudi v prihodnje.

Verjetno si pisatelj v urejeni družbi, brez večjih konfliktov oziroma v mirnih časih, pogosteje zastavlja prvo vprašanje – »kako pisati«, na katero mora sam najti odgovor, v neurejeni, konfliktni družbi oziroma v nemirnih časih pa drugo – »kako biti pisatelj«, na katero odgovor ni odvisen le od njega samega, temveč tudi od okolja in okoliščin, v katerih živi in ustvarja. V časih, kakršni so bili proti koncu dvajsetega stoletja v Srednji in Vzhodni Evropi, prepolni tektonskih družbenih premikov, sta obe omenjeni vprašanji dobili dodatno težo oziroma etične in resnično eksistencialne razsežnosti. Vsaj za mnoge pisatelje, če ne za večino. Še posebno na ozemlju nekdanje Jugoslavije, ki je v začetku devetdesetih let minulega stoletja zabredla v krvave mednacionalne spopade in, kot federalna skupnost, razpadla na kose, ki so postali samostojne države. Ta doslej zadnja vojna na Balkanu, ki je bil v minulem stoletju tudi sicer predvsem zaznamovan z mnogimi krvavimi vojnami, se je razlikovala od prejšnjih. Ne samo po tem, da tokrat ni šlo za ohranjanje celovitosti življenjskega ozemlja njegovih prebivalcev pred skupnim zunanjim nasprotnikom, temveč za notranji spopad državljanov, ob katerem se je navidezna ljubezen čez noč sprevrgla v močno sovraštvo in sta se *bratstvo in enotnost*, kot tudi mnoge druge dolgo in pogosto uporabljane lepo zveneče fraze ideološkega manipuliranja in političnega slepljenja, na katerih je temeljila dotedanja država, razblinila kot milna mehurčka. Čeprav je marsikaj, kar se je dogajalo v tem obdobju, težko razumeti, je razumljivo in celo samoumevno, da *enotnost* državnega mozaika ni mogla biti ohranjena, potem ko je *bratstvo* razkrilo svoj iz biblije poznani drugi, surovi, morilski oziroma bratomorilski obraz. Dogodki pred to vojno, med njo in po njej so seveda vplivali na usodo pisateljev ter s tem tudi na književnost in še očitneje na književno življenje na tleh nekdanje skupne države.

Književna dela, ki so jih do začetka devetdesetih let v Jugoslaviji ustvarili pisatelji – pripadniki vseh narodov in narodnih manjšin, Srbov, Hrvatov

Slovencev, Makedoncev, Črnogorcev, Muslimanov oziroma Bošnjakov, Albancev, Madžarov, Italijanov, Židov in drugih –, so ne samo jezikovno raznolika, temveč tudi avtorsko prepoznavna, in kar je najpomembnejše, zelo vredna. Podrobnejša ukvarjanja z njimi oziroma s posebnostmi književnosti vsakega posameznega naroda in narodnostne manjšine ter njihova primerjava bi bila verjetno zanimivo, toda hkrati nedvomno zahtevno, dolgotrajno in težko delo. Pustimo njihovo recepcijo, tolmačenja in ocenjevanja, jezikovne, slogovne, strukturne, vsebinske, idejne, žanrske in podobne obravnave, periodizacije in tipologizacije ter podobno strokovnjakom, literarnim kritikom, teoretikom, zgodovinarjem in drugim. Tistim, ki bodo posamezna dela ali opuse posamičnih pisateljev obravnavali bodisi z metodologijo tradicionalnih, klasično humanističnih in zgodovinsko pragmatičnih, ali novejših, estetsko formalističnih postopkov, ali se bodo ukvarjali z ugotavljanjem splošnih lastnosti ene izmed nacionalnih ali regionalnih književnosti. Tistih, ki so jih ustvarili pisatelji znotraj ožjega ali širšega prostora, v pokrajini, republiki, državi, ali širšem območju, ne glede na njihovo nacionalno pripadnost ali jezik, v katerem so pisali.

Če se skušamo vsaj bežno osredotočiti samo na književno življenje v tako imenovani novi Jugoslaviji, od polovice petdesetih do začetka devetdesetih let, lahko ugotovimo, da je bilo zelo pestro. K temu so vsekakor prispevali poseben geografski in politični položaj države, njena mozaična struktura, sestavljena iz petih republik, od katerih je ena, Srbija, imela tudi dve avtonomni pokrajini, in skupno življenje več narodov, z različnimi jeziki, veroizpovedmi, zgodovinami, kulturnimi tradicijami, vsakdanjimi navadami in marsičim drugim. To je imelo svoje dobre in slabe strani oziroma svetlo in temno plat. Jugoslavija je takšna, kakršna je bila, enkrat razkrivala možnosti skupnega življenja več narodov, drugič težko skrivala njihove medsebojne napetosti; te so spodbujali predvsem nacionalisti znotraj vsakega naroda, ki jih je bilo veliko tudi med politiki na oblasti, bodisi da so ti delali v prid unitarizma ali separatizma. Nerešeno nacionalno vprašanje je, poleg drugega, peljalo vodo na njihov mlin. Tako kot nikdar pozabljena množična medsebojna pobijanja v času druge svetovne vojne, ki je bila tudi brez tega na tleh Jugoslavije najbolj krvava. In vsekakor krivice, ki jih je režim storil enkrat posameznikom, drugič celim narodom. Bosenskim Muslimanom, danes Bošnjakom, je bilo, da omenim le to, šele leta 1971 prvič omogočeno izrekanje lastne nacionalne identitete. Represije proti posameznikom so bile najštevilnejše v času povojnih montiranih procesov in taborišča na Golem otoku. Toda bile so, takšne ali drugačne, ves čas. Resda ne v takšnem številu kot v Sovjetski zvezi in drugih državah vzhodnega bloka – v primerjavi z njimi je bilo v Jugoslaviji tudi manj preganjanih ali zaprtih pisateljev –, toda dejstvo, da so bile, ne glede na število, ne dopušča, da jih spregledamo.

Težko je zanikati politično zgodovinski pomen upora resoluciji informbiroja in Titovega NE Stalinu leta 1948, čeprav je potem sledil eksorcizem, obračun z drugače mislečimi, toda za mnoge pisatelje je bil verjetno pomembnejši referat

Miroslava Krleže na Tretjem kongresu Zveze pisateljev Jugoslavije v Ljubljani leta 1952, s katerim je dokončan vpliv poetike socialističnega realizma, ki je takrat prevladovala, in omogočena višja stopnja svobode ustvarjanja in pluralizem poetik, kljub temu da je bila v državi skoraj pol stoletja na oblasti le ena partija, komunistična. Plodovi tega so bila različna individualistična, ne pa kolektivistična dela, med katerimi so bila nekatera nedvomno vrhunske kakovosti. To potrjuje tudi podelitev Nobelove nagrade Ivu Andriću leta 1962 »za epsko moč, s kakršno podaja prizore in usode iz zgodovine svoje domovine«.

Primer Iva Andrića, ki je, kot piše v slovenskem *Leksikonu nobelovcev* iz leta 1986, »srbohrvaški pesnik, pisatelj in esejist«, je večstransko zanimiv. Delo nekaterih pisateljev v nekdanji Jugoslaviji, posebno s takrat tako imenovanega srbohrvaškega jezikovnega območja, je pripadalo in še pripada dvema književnostma, čeprav so pisali le v jeziku z enim imenom. Andrićevo pripada celo trem, tako hrvaški kot tudi srbski in bosensko-hercegovski. Bil je bosensko katoliškega rodu oziroma Hrvat iz Bosne in Hercegovine, in kot pisatelj, posebno v mladosti, pristno navezan na hrvaško književnost. Ob tem, da je bil leta 1914 uvrščen v antologijo hrvaške mlade lirike in da je svoji prvi knjigi, *Ex Ponto* in *Nemiri*, napisal in tiskal v ijekavščini in se dolgo ukvarjal z raziskovanjem kulturne dediščine bosenskih frančiškanov, je o njegovem delu na Hrvaškem, kot tudi v drugih delih države, napisano veliko izvrstnih kritičkih tekstov. Poleg tega mu je pred nekaj leti revija *Most/The Bridge*, ki jo v angleščini izdaja Društvo hrvaških književnikov, posvetila celo zajetno številko. Po lastni opredelitvi je od prve svetovne vojne naprej pripadal srbski književnosti in pisal v ekavščini. Kot kažejo teme večine njegovih del, je ves čas ostal navezan na Bosno, knjižnicam v Bosni pa je daroval denarni del Nobelove nagrade. Po prejemu te nagrade so bila njegova dela prevedena tudi v jezike, v katere prej niso bila. Naletela so na resnično svetovno pozornost. In ne le njegova, temveč tudi dela drugih pisateljev iz Jugoslavije, ki je bila s tem dejanjem neizbrisno vrisana v svetovni književni zemljevid. Pred tem so bila Andrićeve dela in seveda tudi dela nekaterih drugih pomembnih pisateljev prevedena v vse jezike narodov in narodnosti v Jugoslaviji.

Med književnostmi posamičnih narodov sta imeli ves čas, poleg srbske in hrvaške, poseben položaj slovenska in makedonska. Predvsem zaradi jezika, ki ju je, tako kot književnosti narodnostnih manjšin, albanske, madžarske, italijanske in drugih, jasno ločil od srbske in hrvaške književnosti oziroma tiste, napisane v jeziku, ki se je od začetka petdesetih let, po kompromisnem pravopisnem dogovoru v Novem Sadu, imenoval srbohrvaški. Pri tem imenovanju je šlo za poskus znanstvenega poenotenja, na katero je vsekakor vplivala politika, več sorodnih in v marsičem podobnih jezikov na območju Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Srbije in Črne gore. Morda z dobrimi nameni, toda vemo, da je prav z njimi, če niso hkrati globlje premišljeni in daljnovidni, tlakovana pot v pekel, kar so potrdili tudi ti. Hrvaška in srbska književnost sta ves čas, z razlogom, obravnavani ločeno. Več problemov je bilo z imeni

književnosti, v katere naj bi bila uvrščena dela pisateljev v Črni gori ter Bosni in Hercegovini. In ne le z imeni. Do sedemdesetih let so se, denimo, pisatelji v Bosni in Hercegovini, ki se niso imeli ne za Srbe in ne za Hrvate, morali opredeljevati za srbsko ali hrvaško književnost. Tako se je Mak Dizdar opredelil za hrvaško, Skender Kulenović, Meša Selimović in nekateri drugi za srbsko. Če tega ne bi storili, bi ostali vsaj nominalno zunaj takrat edino obstoječih književnosti. Do takrat namreč ni bilo drugih, razen srbskih in hrvaških antologij. Tiste pa, v katere so po sedemdesetih letih uvrščeni avtorji iz BiH, ne glede na nacionalno pripadnost, so imele težave z imenovanjem te književnosti. Preden je bilo iznajdeno najprimernejše in za večino sprejemljivo ime, kajti eni so odklanjali krajšo enačico – bosensko-hercegovska, drugi pa daljšo – književnost naroda in narodnosti v Bosni in Hercegovini, se je ta razdelila na tri nacionalne književnosti, srbsko, hrvaško in bošnjaško. Neposredno pred vojno, ki je razkosala Bosno in Hercegovino, so v Sarajevu, katerega usoda v tej vojni je vsem znana, izšle antologije srbskega, hrvaškega in muslimanskega pesništva 20. stoletja. Ta medsebojna ločitev ne po jeziku, ki je bil in ostal najzanesljivejši kriterij za določanje pripadnosti dela neki književnosti, temveč po nacionalnosti, je iz skupne hiše izgnala vse tiste, ki so pisali v enakem jeziku, niso pa pripadali nobenemu od teh treh narodov. Te antologije, kakor koli jih razumemo in vrednotimo, kajti v njih je veliko dobre poezije, so, tako kot podobne kasnejše izdaje, spremenile dotedanjo podobo književnosti v Bosni in Hercegovini in so hkrati vplivale na spremembo odnosov med pisatelji oziroma na celotno književno življenje, ki se je v nekaj za vse narode usodnih letih spremenilo na celotnem ozemlju nekdanje skupne države.

Vojna v nekdanji Jugoslaviji v začetku devetdesetih let je bila za ene predvsem državljanska, za druge verska, kajti spopadli so se pripadniki pravoslavne, katoliške in islamske veroizpovedi, za tretje oboje in še kaj povrh. Po izbruhu vojne, čeprav trdijo nekateri, posebno tisti, ki so jo zaneli, obratno, je prišlo do osamosvojitve Slovenije, Hrvaške, Makedonije ter Bosne in Hercegovine. Zveza Srbije in Črne gore si je prisvojila ime dotedanje skupne države, predvsem zato, da bi ohranila prisotnost v mednarodnih inštitucijah in podedovala skupno premoženje. Obstoj tudi te zveze je kmalu postal vprašljiv iz istih razlogov, ki so ogrožali dotedanjo federacijo in pospešili proces razdružitve, če ne tudi pripeljali do nje. Črna gora je namreč poleg Kosova ostala edina tarča srbskega unitarizma, in njeni politiki so se znašli pred izbiro, ali naj se skušajo z novo oblastjo v Srbiji dogovoriti o resnično enakopravnih medsebojnih odnosih ali pa naj z referendumom preverijo možnost osamosvojitve, kar bo težko, ker so mnenja njenih prebivalcev o teh vprašanih deljena. Ob vsem tem in marsičem drugem mnogi pisatelji niso ostali križem rok. Veliko se jih je znašlo med politiki in prizadevali so si za uresničenje ekspanzionističnih ali osamosvojitvenih načrtov. S tem so se odnosi med pisatelji v Jugoslaviji še dodatno zapletli, zaostriili in celo pretrgali. To je ob splošnem napetem in neprijetnem ozračju, do katerega je prišlo predvsem

po zaslugi politikov na oblasti, prispevalo k delnemu ali popolnemu zamiranju do takrat zelo živahnega kulturnega življenja. S tem je kulturam vseh narodov, ki so do takrat živeli skupaj, narejena neocenljiva in nenadomestljiva škoda.

Delo političnih analitikov in zgodovinarjev je, da ugotovijo, kateri natančno so razlogi za razpad Jugoslavije. Korenine zagotovo sežejo zelo globoko in v daljno zgodovino, ki je, verjamem, mnogim in tudi meni deloma zamegljena. Toda zdi se mi, da sta razpad če že ne povzročila, pa vsaj pospešila srbski nacionalizem in unitarizem, kot tudi nacionalizem in separatizem drugih, manj številčnih narodov, ki so si nasprotovali, hkrati pa bili drug drugemu v podporo. Tokrat se je začelo v drugi polovici osemdesetih let na Kosovu s spopadi Srbov in Albancev. Objava Memoranduma Akademije znanosti in umetnosti Srbije je razkrila načrte srbskih nacionalistov o uresničevanju Velike Srbije, kar je sprožilo verižno reakcijo in razpihovanje že prebujenega nacionalizma pri drugih narodih. Pisali so ga akademiki, med katerimi je bilo veliko pisateljev zbranih okrog Dobrice Čosića, ki je bil, kot sem pisal leta 1992, avtor *časa smrti*. Za uresničevanjem teh načrtov z vsemi sredstvi, s pobijanjem civilistov, otrok, žena in starcev, z množičnimi posiljevanji, z obleganjem in uničevanjem mest, z množico pregnancev in beguncev, celo z genocidom posameznih narodov, je stala politika Slobodana Miloševića. V Bosni in Hercegovini jo je izvajal pesnik Radovan Karadžić, moj vrstnik in književni sopotnik, ves čas vojne obdan s pisatelji, ki so z njim odšli iz Sarajeva in ga potem uničevali. Tu, kot tudi drugje, seveda ni bilo težko s pomočjo zelo dobro oborožene Jugoslovanske ljudske armade, ki se je čez noč prelevila v srbsko armado, razkazovati moči nad neoboroženim prebivalstvom. V tem času so vsi pisatelji, ki so zaslepljeni z nacionalizmom hujskali na vojno, jo podpirali ali se je kot napadalci in osvajalci celo udeležili, padli na izpitu človečnosti. Tudi tisti, ki so »modro« molčali, pa naj je to pomenilo soglašanje z zverinskimi dejanji ali ne. Čeprav ni mogoče enačiti avtorja in njegovega dela, je težko verjeti v ljubezen do človeka v delu pisatelja, ki si je dobesedno ali v prenesenem pomenu besede okrvavil roke. Samo v Bosni in Hercegovini je bilo med vojno pobitih več kot 200.000 ljudi. Ne bom omenjal Vukovarja, Srebrenice in drugih grozodejstev, omenil bom le požig Narodne in univerzitetne knjižnice BiH v Sarajevu. Ogenj, ki je požrl knjige mnogih pisateljev iz nekdanje skupne države, tudi tistih, ki so ogenj zanetili, je razsvetlil marsikaj. Tudi to, da v najhujših časih, ko so se nekateri borili za preživetje, ni bilo solidarnosti med pisatelji. Izjeme so le potrjevale pravilo. Najpomembnejša je bila vsekakor akcija zbiranja denarne pomoči za pisatelje z območij, ogroženih z vojno, posebno za tiste v obleganem Sarajevu, ki jo je Boris A. Novak, takratni predsednik Slovenskega PEN-a, potem tudi predsednik Mirovnega komiteja, sprožil znotraj Mednarodnega PEN-a in uspešno izpeljal. Tudi drugi načini izražanja sočutja s kolegi po peresu, ki so se znašli v najhujši nesreči, kar vojna nedvomno je, so bila praviloma dejanja posameznikov. Bodisi da so jim skušali rešiti življenja, jim pomagali pri začasnem ali trajnem bivanju druge

ali poskrbeli za prevajanje in objavljane njihovih del, ustvarjanju katerih so, kot se za umetnika spodobi, posvetili življenje.

Dogajanja nekaj let pred vojno in med njo so popolnoma ohromila književno življenje na tem področju. Prišlo je do motenj in celo prekinitve zvez vsakršnega medsebojnega komuniciranja. Odnosi so bili pretrgani ne le med mnogimi pisatelji, celo nekdanjimi dolgoletnimi prijatelji, temveč tudi med pisateljskimi društvi. Nekaj časa niso bili objavljani prevodi del pisateljev iz drugih delov razpadle države, in to ne samo zaradi težav, v katerih so se marsikje znašle literarne revije in založbe. Ni bilo medsebojnih pisateljskih obiskov. Mnoga tradicionalna pisateljska srečanja, ki jih je nekoč bilo veliko povsod po Jugoslaviji, niso več organizirana ali so se spremenila, metaforično povedano, v male vaške prireditve. Po letu 1990, ko je skupna država začela pokati po šivih, tiskarne niso več pošiljale obveznih izvodov natisnjenih knjig vsem narodnim in univerzitetnim knjižnicam. Iz mnogih knjižnic so odstranjene knjige, natisnjene v jezikih drugih narodov. Ne vem, kako je bilo drugje, toda na policah knjigarn v Sloveniji nekaj let ni bilo knjig avtorjev iz nekdanje Jugoslavije v izvorniku. Ob tem naj omenim, da tudi do takrat v knjigarnah na celotnem srbohrvaškem jezikovnem območju ni bilo mogoče dobiti knjige v slovenskem, makedonskem ali drugem jeziku pisateljev iz skupne države. Vprašanje jezika oziroma jezikov prebivalcev nekdanje Jugoslavije zasluži posebno raziskavo in obravnavo. To je namreč področje, na katerem je bilo storjeno veliko političnih napak, ki so zapletale medsebojne odnose. Krivično omejevanje jezikovnih pravic je porajalo mnoga nesoglasja in nesporazume. Ti so spodbujali sovražstvo, ki je na koncu pripeljalo celo do oboroženih spopadov. Učenje nekdanje srbohrvaščine, ki s tem imenom ne obstaja več, je bilo obvezno za učence pripadnike drugih narodov, ne pa tudi obratno. Ne vem, ali je bilo enako povsod, toda v šolah v Bosni in Hercegovini se ni bilo mogoče učiti slovenščine ali makedonščine. Tudi na delavskih univerzah ne. Prvi lektor slovenskega jezika je prišel na Filozofsko fakulteto v Sarajevu šele v drugi polovici sedemdesetih let. Po devetdesetih letih so šolski in fakultetni programi povsod doživeli velike spremembe. Ko gre za pouk književnosti v šolah, je na minimum zmanjšana možnost vpogleda v književnosti drugih narodov. Na nekaterih fakultetah so ukinili oddelke za poučevanje književnosti drugih narodov, kjer pa so jih ohranili, je njihov pouk prenehal biti obvezen in je postal le izbirni predmet. Nikdar več, recimo, se ne bo zgodilo, da le v enem letu izide prevod dela Prešerna, Cankarja, Voranca in še nekaterih slovenskih pisateljev v nakladi, večji od nekaj sto tisoč izvodov. Toliko jih je namreč vsako leto izhajalo v zbirkah šolskega berila pri založbah na takratnem srbohrvaškem jezikovnem območju. In lahko bi naštel še veliko takšnih in drugačnih primerov. Posebno ko bi to zgodbo o škodi, v katero je politika pahnila vse narode v nekdanji Jugoslaviji, razširil na kulturno življenje nasploh. Vemo, na primer, da so nekatera slovenska gledališča na odrih povsod po Jugoslaviji imela na leto po petdeset predstav in več. Da so najboljši slovenski slikarji razstavljali

pogosteje v drugih mestih Jugoslavije kot doma. In tako naprej. Sam krivdo za vsem povzročeno gmotno kulturno škodo, katere posledice bo mogoče s pospešenim medsebojnim sodelovanjem v prihodnjih letih le zmanjšati, ne pa tudi nadomestiti, pripisujem bojevitemu nacionalizmu oziroma šovinizmu, ki je zaslepljeno in nekritično poveličeval lastni narod, hkrati pa razpihoval sovraštvo do drugih narodov.

O poreklu evropskega nacionalizma kot stanja zavesti, ki je imel glasen odmev s tragičnimi posledicami na ozemlju nekdanje Jugoslavije, je poučno pisal angleški filozof politične svobode in zgodovinar idej Isaiah Berlin. V tekstu z naslovom *Nacionalizem* in s podnaslovom *nekdanje spregledanje in sedanja moč* je dejal: »Pod nacionalizmom razumem nekaj bolj določenega, ideološko pomembnega in nevarnega: to je predvsem prepričanje, da ljudje pripadajo posebni človeški skupini in da se način življenja te skupine razlikuje od načina življenja drugih; da značaji skupine oblikujejo značaje posameznikov, ki sestavljajo to skupino, in da posamični značaji ne morejo biti razumljeni zunaj skupine, in to skupine, določene v smislu skupnega ozemlja, navad, zakonov, spominov, verovanj, jezika, umetniškega in verskega izražanja, družbenih inštitucij, načina življenja, ki jim nekateri dodajajo dediščino, krvno sorodstvo, rasne značilnosti; in da ti faktorji oblikujejo ljudi, njihove cilje in njihove vrednote.« K temu dodaja: »Preroki nacionalizma občasno govorijo tako, kot da višje in celo skrajne zahteve nacije, usmerjene k posamezniku, temeljijo na dejstvu, da samo življenje, cilji in zgodovina nacionalizma dajejo življenje in pomen vsemu, kar posameznik je in kar počne.« S tem in z vsem, kar iz tega izhaja, se »odpirajo vrata vojne vseh proti vsem«. Kar se je zgodilo v Jugoslaviji. Posebno krvavo v Bosni in Hercegovini, na Hrvaškem in na Kosovu. Berlin premišljevanje o nacionalizmu konča z ugotovitvijo, da »nobeno politično gibanje danes, vsaj zunaj zahodnega sveta, nima obetov za uspeh, če ne sklene zveze z nacionalnimi občutki«. Kar se je dogajalo v Jugoslaviji, žal potrjuje, da je imel prav. Za vojno in grozote, ki so se tedaj zgodile, so nedvomno odgovorne nacionalne stranke, ki so prišle na oblast, njihovi vodje in najhujši nacionalisti, med katerim je bilo veliko pisateljev, ki so jih obdajali in podpirali. Bodisi da gre za Mitoševića, Tuđmana ali Izetbegovića, čeprav njihove krivde ni mogoče enačiti, ne samo zaradi vrstnega reda dogodkov. Tudi tokrat se je potrdilo, da je nacionalizem, ki se vedno sklicuje na višje interese in cilje svojega naroda, največ škode naredil prav njemu. Dovolj je samo pogledati posledice tistega, kar se je v zadnjem desetletju dogajalo na ozemlju nekdanje skupne države. Tudi bežen pogled na Srbijo jasno kaže, do kam so jo pripeljali do pred nedavnim več kot glasni in tuje krvi žejni nacionalisti, posebno tisti, ki so načrtovali Veliko Srbijo.

Slišali smo ali prebrali izjave ne malega števila posebno srbskih pisateljev, od katerih ledeni kri v žilah. Tudi pretresljiva pričevanja o grozodejstvih, ki so jih storili prav pisatelji. Nekateri so celo igrali nogomet z odrezano človeško glavo. Na posnetkih smo videli, kako pisatelji obstreljujejo Sarajevo. Tisti, ki

so pred tem živeli v tem mestu, so torej streljali na someščane, znance in prijatelje med pisatelji, med katerimi so bili tudi pripadniki njihovega, srbskega naroda, ki se jih ni prijela nalezljiva nacionalistična norost.

Zaradi vsega storjenega so mnogi pisatelji nedvomno krivi, da se je med množico beguncev iz Jugoslavije, razsejanih po vsem svetu, znašlo veliko število njihovih kolegov. Ne le pisateljev iz Bosne in Hercegovine ali s Kosova, temveč tudi iz Hrvaške, Srbije in Črne gore. Posebno veliko jih je odšlo iz domovine med vojno. Nekateri so se že vrnil. Toda tudi danes jih je v drugih državah več, kot je bilo v razvpitih svinčenih časih pisateljev disidentov iz vzhodnoevropskih držav, ki jim je uspelo emigrirati na Zahod. Spremembe v njihovem življenju, ki je postalo najpogosteje skrajno negotovo, bodo, če že niso, pustile globoke sledove v njihovi književnosti. Čeprav je odločitev pisatelja, da živi v drugačnem jezikovnem okolju, brez neposrednega stika z jezikom, v katerem piše, in brez svojih bralcev, posebno težka, pa za mnoge med tistimi, ki so se za to odločili, tudi vrnitev ni oziroma ne bo nič lažja. Prav zaradi posledic, ki jih je, tako kot močno nestrpnost do drugega, za sabo pustilo nacionalistično divjanje.

Ko govorimo o dogodkih v nekdanji Jugoslaviji, ne smemo spregledati njihove geneze. V nasprotnem se lahko zazdi, da so vsi vpleteni v balkansko tragedijo enako krivi. Res je, da so se v določenih trenutkih vsi pokazali enako surovi. Tudi tisti, ki so z vsemi sredstvi branili golo življenje. Nekateri so se celo z zločini maščevali za zločine. Toda v nobenem primeru ne smemo pristati na enačenje zločincev in žrtev. Kot tudi ne na ločevanje estetike od etike, ki sta v resničnih književnih umetninah, ki se hkrati ukvarjajo z individualnim in univerzalnim, neločljivi.

Bistvene spremembe življenja na ozemlju nekdanje skupne države, na katerem se zrcalijo različne, pogosto tragične človeške, pa tudi pisateljske usode, so že in še bodo vplivale tudi na spreminjanje oblik in vsebin književnega življenja na tem prostoru. Ne le zato, ker ne gre več za književno življenje bolj ali manj enakopravnih narodov znotraj skupne države, temveč za književno življenje, ki ga bodo ustvarjali resnično enakopravni državljani več samostojnih in demokratičnih držav, ki ne bo temeljilo na političnih interesih, temveč predvsem na resničnem zanimanju za književnost drugega naroda.

Naj sklenem s pesmijo, ki sem jo napisal sredi leta 1992, v času obleganja in najhujšega uničevanja mojega rodnega mesta, z naslovom *Sarajevo bo, tudi če ga ne bo, ostalo tisto, kar je bilo*, glasi pa se: »razbiti vrč / nikoli več / tisto kar je bil ne more biti // toda / vrča / ki se ga spominjamo / tudi nikoli ni mogoče razbiti.« Zdi se mi, da enako velja za našo nekdanjo skupno državo. Razpadla nikdar več ne bo, kar je bila nekoč, tudi književno življenje na njenem ozemlju ne. Tega se bodo tisti, ki so ga bili deležni, lahko le spominjali. Bo pa drugačno. Največ mu bodo pripomogli pisatelji, ki so si prizadevali za demokracijo in mir. Kakršno koli bo, bo verjetno manj obremenjeno s tistim, kar ga je prej senčilo in nenehno ogrožalo. Lahko samo upamo, da zanamci ne bodo ponovili

napake svojih prednikov in mnogih pisateljev med nami, ki se niso znali ali hoteli izogniti politiki, ki je razpihovala bojeviti nacionalizem. Tudi takšni, ki ni dopustila, da se nekoč v eno državo združeni narodi razdružijo in uresničijo dolgoletne sanje o lastni državi, brez krvi, kot so to, recimo, naredili Čehi in Slovaki. Na srečo nobeno zlo ni večno. Tudi deloma ali popolnoma zamrznjeni odnosi med pisatelji. Čeprav lahko pričakujemo na tem območju še nekaj bolj ali manj močnih popotresnih sunkov, se led že tali. V zadnjem času si tako v Sloveniji kot tudi drugje mnogi pisatelji, posebno mlajši, ki jih ni zajel val nacionalizma in zasvojila politika oziroma želja po oblasti, prizadevajo, da bi obnovili stike s kolegi iz držav nekdanje skupne države. To je eden od predpogojev, da pisatelji spet začnejo med seboj vsestransko sodelovati. In se brez nekdanjih ali novih predsodkov ukvarjati ne le s svojo, temveč tudi s književnostjo drugih narodov. Predvsem zato, ker si njihova književnost to, zaradi svoje vrednosti, zasluži. Pri tem ne smemo pozabiti, da je književno življenje humus, iz katerega književnost kali, in hkrati ozračje, v katerem se razbohoti ali uvene.